

Milli İktisattan İslam İktisat Düşüncesine: Ekonomik Çağdaşlaşmada Özgünlük Arayışı

İsa Yılmaz¹, İsmail Ünal²

Received: 08.04.2022

Accepted: 30.06.2022

Type: Research Article

DOI: 10.55237/jie.1100423

Özet

Bu çalışma Osmanlı'nın son dönemlerinden başlayarak günümüze değin Müslüman toplumlarda giderek artan ekonomik çağdaşlaşma arayışlarını ve bu alandaki entelektüel katkıları ele almaktadır. Sanayi devrimi sonrası kapitalizmin küresel bir boyut kazanması ile Batıda ortaya çıkan yüksek refah üretimi karşısında Osmanlı'nın son dönemlerinde, özellikle Tanzimat dönemi sonrasında, başlayan ve günümüzde halen devam etmekte olan iktisadi özgünlük arayışları çağdaş Müslüman toplumların siyasi ve ekonomik geleceklerini belirlemede oldukça kritik bir önem kazanmıştır. Tanzimat sonrasında sıklıkla dile getirilen milli iktisat söylemi ile sömürge sonrası küresel düzende artan İslam iktisadı söylemi bu açıdan kapitalizme alternatif olabilecek ortak bir arayışın son yüzyılın farklı dönemlerindeki benzer çözüm arayışları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışma, her iki söylemin de kapitalizmin geçirdiği evrelerden, sanayi kapitalizmi ve finans kapitalizminden bağımsız düşünülmeeyeceğini iddia etmektedir. Dönemin önemli aydınlarından Ahmet Midhat ekseninde geliştirilen milli iktisat vurgusu da finans piyasalarının küresel boyut kazandığı çağda ortaya çıkan İslami finans da bu anlamda kapitalizme bir alternatif olmaktan çok İslami bir soft kapitalist çözüm sunmanın ötesine geçememiştir. Çalışma yöntem itibariyle Ahmet Midhat'ın iki temel eseri üzerinden milli iktisat söylemi ile çağdaş İslam iktisadı arasında mukayeseli bir söylem analizi benimser.

Anahtar Kelimeler: İslam İktisadı, Milli İktisat, Ahmet Midhat, Liberal İktisat, Korumacılık

Jel Kodu: B50

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İsa Yılmaz, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, isa.yilmaz@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7388-8539.

² Yüksek Lisans, İsmail Ünal, Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü, ismailunaal@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1094-2638.

From the Idea of National Economy to Islamic Economics: In Search of Authenticity for Economic Modernization

---

Received: 08.04.2022

Accepted: 30.06.2022

Type: Research Article

DOI: 10.55237/jie.1100423

Abstract

This paper aims to analyze the increasing search for economic modernization in the contemporary Muslim societies and the related contributions in this field from the last period of Ottoman era until today. In response to the generation of wealth in the West in the aftermath of Industrial Revolution that gained global scale for capitalism, the search for economic authenticity, which started in the latest stages of Ottoman period, especially in the period of Tanzimat, and continues in recent times, has a critical importance in determining political and economic projections for the contemporary Muslim societies. The discourse of 'national economy' in the post-Tanzimat period and Islamic economics discourse in the post-colonialist era, in this respect, correspond to a common search in different decades of the last century in terms of seeking an alternative against capitalism.

This study argues that both discourses cannot be thought independent from the development of capitalist stages, especially industrial capitalism, and finance capitalism. The national economy discourse developed mainly by Ahmet Midhat, who was one of the leading scholars in the late Ottoman era, and Islamic finance which emerged in the period where financial markets gained a global scale, could not go beyond presenting a soft-capitalist solution to the existing problems rather than constituting an alternative to capitalism. The study adopts a comparative method to bring a discourse analysis by discussing Ahmet Midhat's two eminent books on national economy and contemporary Islamic economics.

Keywords: Islamic Economics, National Economy, Ahmet Midhat, Liberal Economy, Protectionism

Jel Code: B50

Giriş

İbn Haldun'un ortaya koyduğu organizmacı devlet kuramına göre 'devletler de tıpkı insanlar gibi doğar, büyür, yaşlanır ve ölürler' tezi yaklaşık altı asır boyunca cihan devleti olarak ayakta kalan ve bu sürede çeşitli siyasi kazanımlar ve kayıplar yaşayan Osmanlı Devleti için de geçerlidir. 13. yüzyılda Anadolu'da siyasi bir güç olarak ortaya çıkmış, 15. yüzyılda İstanbul'un fethi ile siyasi ve coğrafi genişlemesi önlenemez hale gelmiş olan Osmanlı Devleti özellikle 17. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da yaşanan bilimsel devrimin sanayi ve teknoloji gibi iktisadi ve politik alanlarda Batı lehine üstünlük sağlamasıyla birlikte giderek güç kaybı yaşamaya başlamıştır. Bunun neticesinde Osmanlı Devleti kendi içerisinde ve uluslararası düzlemde askeri, siyasi, sosyal ve iktisadi alanda geri kalmışlık hissiyatına kapılırken Avrupa'da ise Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan yüksek refah üretimi tüm Batıya yayılmıştır.

Osmanlı devlet adamları ve aydınları Avrupa'da gerçekleşen bu değişim karşısında farklı tepkiler vermişlerdir. Kimisi bu gelişmelerin getirdiği maddi refah boyutuna odaklanarak Osmanlı'nın ekonomik gerileyişi karşısında Batının terakkisini Osmanlı için bir model olarak kabul etmeyi savunurken, kimisi de Batının önerdiği maddi refahın beraberinde sosyal ve ahlaki yıkımlara sebep olacağını düşünerek Batıdaki gelişmelere karşı topyekûn bir karşı koyuşa başvurmuşlardır³. Avrupa'nın gerisinde kaldıklarını kabul edip Batının kalkınma reçetelerini uygulayarak tekrardan altın çağa dönme arzusu olan devlet adamları ve aydınları özellikle ahlaki sonuçları hesaba katarak 'geri kalmışlık' durumunu sorgulayan karşıt görüşe zamanla üstün gelmiş ve birçok alanda Batının ilerleme modelinin takip edilmesini ve karşılaşılan sorunlara Batılı reflekslerden beslenen çözüm önerileri aramayı önermişlerdir. Çözüm arayışında olan Osmanlı aydınları ilkin mevcut durumun tespiti ve tahlilini yapmışlardır. Bunun için önce geri kalmışlık varsayımı kabul edilmiş ve bu geri kalmışlığın sebepleri etraflıca araştırılmıştır. Bu araştırma neticesinde bir 'değişim' sürecinin başlamasının zaruri olduğunu işaret etmişlerdir (Sayar, 2008).

Aydınların şart koştuğu değişim sürecinin çeşitli politikalara dönüşmesi ve bu değişimin resmi bir dil ile ilan edilmesi Tanzimat Fermanı ile gerçekleşmiştir. Bu ferman ile askeriyeden sosyal hayata, iktisattan hukuka kadar birçok konuda yeni hükümler ortaya konmuştur (Bulut, 2012, s. 81). Fakat her ne kadar Tanzimat Fermanı ilan edilmiş olsa da gerek Osmanlı münevverlerinin gerekse Osmanlı devlet adamlarının bu ferman ile amaçladıkları tam anlamıyla gerçekleşmiş değildir. Bundan dolayı Tanzimat Fermanı sonrası Osmanlı Devleti içerisinde bulunduğu sosyoekonomik durumdan daha iyi bir duruma gelmek şöyle dursun daha da sancılı süreçlere girmiştir.

Genel hatlarıyla Tanzimat Dönemi ve sonrası böylesi bir siyasi ve toplumsal atmosfer mevcutken iktisadi alanda Avrupa ülkelerinde yoğun bir bilimsel çalışmanın yakından takip edildiği ve Batıda bilimsel buluşlar ile teknolojinin bir araya gelmesiyle özellikle üretim

---

³ Osmanlı son dönemi geri kalmışlık ve çözüm arayışlarına dair kapsamlı bir tartışma için bkz. Atasoy (2019), Berkes (2002), Beydilli (1999) ve Doğan (2010).

alanında meydana gelen kapasite artışı karşısında geri kalmışlık hissini barındıran bir düşünce dünyası yaygındır (Pamuk, 2018). Osmanlı toplumu iktisadi hayatında üretim konusunda Batıdakine benzer bir sıçrama gerçekleştiremezken, temelde kendine yetecek kadar ürün üretmeyi esas alan ve bu üretimi de büyük oranda insan gücü ile gerçekleştiren bir anlayış ve tatbikat mevcuttur (Genç, 2014). Bu anlayış ticaretin küresel boyut kazanarak iktisadi serbestiyetin giderek yaygınlaşması ve Osmanlı'nın yerel pazarda daha fazla yabancı yatırımcıya alan açmak zorunda kalmasıyla mevcut üretim tarzını karmaşık bir hale getiren bir süreçle de yavaş yavaş değişmekteydi. Bu değişime paralel olarak, yerli tüccarlardan alınan yüklü vergilerden dolayı yerel esnaf ekonomik darboğaz yaşarken kendilerinden alınan düşük vergiler sayesinde de yabancı tüccarlar mukayeseli bir üstünlük kurmuş oluyorlardı. Yerli tüccarlar ağır vergilerin yüküyle ürünleri daha pahalıya satmak durumunda kalırken yabancı tüccarlar malları daha ucuza satabiliyor, böylelikle ticarete üstünlük sağlıyorlar ve yerli tüccarlar yabancı tüccarlar ile rekabet edemeyecek hale geliyordu. Bu durum sosyoekonomik açıdan Osmanlı tebaasına olumsuz yansımakta ve geçim anlamında ciddi güçlükler yaşatmaktaydı.

Tüccarlar ve tebaa bu durumda iken Osmanlı münevverleri yaşanan iktisadi buhrana karşı bir çözüm bulmak için çaba gösteriyordu. Elbette bu tartışmaların temelinde geri kalmışlığın kabulünden yola çıkarak Avrupa'nın iktisadi gelişiminin nasıl yakalanabileceği fikri yatıyordu. Bu arayış Osmanlı düşünürlerini zamanla Adam Smith, Friedrich List ve David Ricardo gibi Avrupalı entelektüellerin fikirleri ile tanışmaya sevk etmiş ve onların temel düşünceleri Osmanlı ekonomik modernizasyonunun sac ayaklarını oluşturmuştur. Bu etkilenmeler Tanzimat dönemini de kapsayan 19. yüzyılda ortaya konan iktisadi eserlerde belirgin olarak görülür (Budan, 2018, s. 84).

Dönemin ilgili eserlerinde yaygın görüş ana akım ekonomi bilimi çerçevesinde Batının iktisadi ilerleyişinin Osmanlı'ya taşınmasını sağlayacak ekonomi politikalarını tercüme edilecek Avrupalı eserlerdeki temel iktisadi teorilerden çıkarmaya çalışmaktır. Böylesi bir Avrupamerkezci yaklaşımın karşısında ise milli iktisat düşüncesi yer almaktadır. Bu düşünce temelde mevcut siyasi, toplumsal ve iktisadi durumu iyi analiz etmeye çalışmakta ve ekonomi biliminin evrensel olma iddialarının ötesinde toplumsal etkenleri dikkate alan bir iktisat teorisinin geliştirilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır.

Osmanlı önde gelenleri mevcut iktisadi buhran durumuna bir çözüm bulma konusunda ortak bir kanaate ulaşamamış ve temelde iki farklı görüş etrafında karşı karşıya gelmişlerdir. Bunlardan ilki iktisadi liberalizm, diğeri ise iktisadi korumacılık politikasıdır (Özcan, 2013). Tanzimat döneminde iktisadi liberalizmin önemli temsilcileri arasında Sakızlı Ohannes Paşa ve Portakal Mikael Paşa vardır. Her iki isim dışında Osmanlı aydınları da benzer şekilde bu fikir etrafında toplanmışlardır. Bu görüşün temsilcileri temelde Türkiye'nin esas olarak bir tarım memleketi olduğu ve öyle kalması gerektiği görüşünü paylaşır. Bunun için, tarım ürünleri ihraç edebilmek adına serbest dış ticaretin benimsenmesi gerekir (Georgeon, 2006). İktisadi serbestiyetin karşısında yer alan iktisadi korumacılık fikrinin savunucularına göre ise Avrupa'yı refah yönünden yakalamak için sanayileşmek kaçınılmazdır. Ancak, Avrupalı

güçlerin dayattığı serbest dış ticaret yerel ve yabancı sanayiciler arasında eşitsiz bir rekabet doğurduğu için ve bu yüzden milli sanayi her zaman savunmasız kalma tehlikesi içerisinde olduğu için, korumacı önlemlerle yeni doğan sanayinin yetişmesine dek iktisadi serbestiyetten uzak durmak gerekir. Bu politikayla amaçlanan bir Müslüman Türk girişimci sınıfının ortaya çıkması sayesinde iktisadi korumacılık ile güçlenen milli bir burjuvazi yaratmaktır (Georgeon, 2006).

Korumacı politikaları esas alan milli bir iktisat inşa etme çabasında olan önemli isimlerinden biri de esasen bir iktisatçı kimliği ile ön plana çıkmadığı halde bulunduğu dönemde gazetecilik yapmış, çeşitli konularda eserler kaleme almış, yaşadığı dönemin en ciddi münevverlerinden biri olan Ahmet Midhat'tır. Entelektüel olmanın sağladığı çok boyutlu düşünme, alana özgün fikirler sunma gibi birçok özelliği kendisinde toplayan Ahmet Midhat iktisadi uzmanlığının sınırlı olmasına rağmen dönemindeki birçok iktisatçının tercüme eser yazmanın ötesine geçemediği bir zaman diliminde Ekonomi Politik gibi yerel ve kimi yönleriyle özgünlük içeren bir eser ortaya koymuştur.

Başta Ekonomi Politik olmak üzere kaleme aldığı tüm iktisat yazılarında Ahmet Midhat daima içerisinde bulunduğu toplumun dinamiklerini ve öznel yönlerini dikkate almış ve Avrupa'daki herhangi bir ülkenin benimsediği iktisat politikasının toplumsal etkileri göz önüne almadan aktarılamayacağını iddia etmiştir. Buna rağmen kendisi iktisadi anlamda çok yönlü bir uzmanlık sahibi olmadığı için Ekonomi Politik eserinde Belçikalı iktisatçı Brouckère'in eserini temel almış ve onun yazdıklarını Osmanlı toplumuna uygun bir forma dönüştürmeye gayret etmiştir. Fakat Ahmet Midhat'ın gerek Ekonomi Politik eserinde gerekse diğer iktisat metinlerinde korumacı bir milli iktisat arayışına girme çabasına rağmen ortaya koyduğu tezler Avrupa'nın yaşadığı ekonomik tecrübeyi Osmanlı içerisinde tekrar ettirme iddiasından öteye geçememiştir.

Milli iktisat projesinin başarısızlığı uğradığı Tanzimat döneminden sonra Cumhuriyetin ilan edildiği ilk yıllarda devlet müdahalesine dayanan iktisadi girişimlerle geri kalmışlık sorunu aşmaya çalışılmıştır. Birinci Dünya Savaşından iktisadi, siyasal ve sosyolojik olarak yorgun ayrılan ve üstüne ilk küreselleşmeye hazır olmayan yeni Türkiye Cumhuriyeti iktisadi kalkınmasını birbirini takip eden iktisat kongreleriyle projelendirirken aynı zamanda tek parti rejimi altında siyasi istikrarsızlıkla baş etmektedir. 1950'lere gelindiğinde ise her açıdan giderek küreselleşen ve modern ulus devlet anlayışının yerleştiği bir dünyada tıpkı Türkiye'de olduğu gibi Müslüman toplumlar sömürge döneminde dayatılan hukuki, siyasal, kültürel ve ekonomik kalıntıları sömürge sonrası dönemde üzerinden atmaya ve yeni bir alternatif düzen ortaya koymaya gayret etmişlerdir. İslam iktisat düşüncesinin ortaya çıkışı bu yönüyle mevcut kapitalist düzene alternatif arayışlarının bir başka örneğini teşkil eder. Tanzimat döneminde kapitalizmin kuşatıcılığına karşı verilen milli iktisat yanıtı, ekonomik sınırların giderek silikleştiği bir zeminde küresel bir iddia ile ortaya çıkan ve finans kapitalizminin eziciliği karşısında yer edinme gayesi güden İslami finans ile bu anlamda benzerlik göstermektedir.

Bu çalışma kapitalizmin son iki asırda evrensel boyuta taşınarak alternatifsiz bir sistem olma iddiasına karşın Müslüman toplumların ve idarelerin kapitalizm karşısında geliştirdikleri düşüncelerin özgünlük iddiasını ele almaktadır. Ahmet Midhat'ın milli iktisat modeli ile İslami finansın tarihsel serüveninden yola çıkarak bu çalışma kapitalizm ile yüzleşmede alternatif özgünlük ortaya koymaktan çok mevcut küresel ekonomik paradigma içerisinde 'soft-kapitalist' uygulamalar üretildiğini iddia eder. Bu manada, Ahmet Midhat'ın milli iktisat düşüncesi Batının kapitalist gelişme sürecindeki merkantilist aşamaya, ya da bir diğer ifadeyle ticari kapitalizme, karşılık gelirken İslami finans ise finans kapitalizmine karşılık gelmektedir. Çalışma, bu amacı gerçekleştirmek üzere yöntem itibariyle Ahmet Midhat'ın iki temel eseri üzerinden milli iktisat söylemi ile çağdaş İslam iktisadı arasında mukayeseli bir söylem analizi benimser.

1. Tanzimat Dönemine Genel Bir Bakış

Tanzimat Dönemi, Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasının ardından 3 Kasım 1839'da Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemdir. Döneminin ne zaman son bulduğu konusunda farklı görüşler vardır. Sadrazam Âli Paşa'nın ölüm tarihi olan 1871 yılını esas alan yazarlara göre Tanzimat, Mustafa Reşit, Âli ve Fuad Paşaların eseridir; dolayısıyla, Âli Paşa'nın da ölümüyle bu devir kapanmıştır. 1876 yılını esas alanlar, bu tarihte devletin görünüşünde bazı temel değişimler olduğunu zikreder. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanını yönetim biçiminde bir değişim olarak ele alanlar ise, Tanzimat Dönemi'nin sonunu bu tarihe kadar getirirler. Başlangıcı kesin olan fakat sonu konusunda farklı görüşler bulunan Tanzimat Dönemi, Osmanlı siyasal tarihinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Öyle ki, Tanzimat Fermanı ilanı ile Osmanlı aydınları, devlet adamları ve politikacılar fermanın sonuçlarını kapsamlı bir şekilde tartışmışlardır. Bu dönemde alınan kararların 21. yüzyılda siyasi, kültürel, sosyolojik ve ekonomik sahada ne tür sonuçlar doğurduğu ise hala tartışılmaktadır (Özveren, 2001).

Osmanlı Devleti'nin 13. yüzyılda başlayıp 17. yüzyıla kadar süren durdurulamaz ilerleyişinin ardından özellikle 1699 Karlofça Antlaşması ile ciddi toprak kayıpları yaşanmıştır. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti zaman zaman belirli toprakları kazansa da altın çağ dönemindeki istikrar söz konusu değildir ve her geçen gün Osmanlı Devleti Avrupa ülkeleri karşısında siyasi ve iktisadi güç kaybı yaşamaya devam etmiştir. Buna rağmen Osmanlı devlet adamları ve aydınları Osmanlı'nın Avrupa devletleri karşısında giderek zayıflayan yönlerini başlarda askerî açıdan bir zafiyet olarak ele almış ve giderek daha fazla alana yayılan geri kalmışlığın üstesinden gelme konusunda iktisadi modernizasyon askeri modernizasyonu takip etmekteydi. Avrupa'da gerçekleşen sanayi devrimi ve beraberinde gelen üretim hacmi artışı karşısında ise Osmanlı mevcut iktisadi nizamını korumaya gayret etmiş, ancak bir yandan da sanayileşmeyi arttırmak için çaba göstermiştir (Seyitdanlıoğlu, 2009).

Zamanla geri kalmışlığın daha fazla alanda hissedilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde hem devlet adamları hem de aydınlar tarafından devletin siyasi, toplumsal ve ekonomik yapısını değiştirme ve tekrardan altın çağa dönme arzusu güç kazanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilan

edilmesi böylesi bir arayışın somut karşılığıdır. Bu ferman ile Osmanlı Devleti içerisinde özel mülkiyetten yargıya, vergiden askeriyeye kadar önemli değişiklikler olmuş ve yeni kanunlar getirilmiştir. Fakat Tanzimat Fermanı'nın ilanı Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında gerileyişini önleyememiş ve bu yüzden 1856 yılında bir başka yenilik programı olarak düşünülebilecek Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Böylece eski gücüne ulaşmak isteyen Osmanlı'da Tanzimat Fermanı'ndan sonra yeni bir nizam sağlaması planlanan bir adım daha atılmıştır. Bu fermanla da benzer konularla ilgili değişiklikler yer almış, sadece özgürlük ve eşitlik alanları biraz daha genişletilmiştir. Fakat, Islahat Fermanı da Tanzimat Fermanı gibi Osmanlı'nın Avrupa karşısında güç kaybetmesinin önüne geçememiştir. Dönem içerisinde gerçekleşen birçok başarısız hamle Osmanlı aydınları tarafından ciddi anlamda tartışılmış ve bir çözüm arayışına girilmiştir. Gerçekleşen bu fermanlar ve aydınların farklı çözüm arayışları Osmanlı'nın Avrupa karşısında güç kaybetmesini engelleyememiş olsa da devleti kendi içerisinde bir yeniliğe götürmüş ve 1876 yılında Kanun-i Esasi ilan edilmiştir.

Kanun-i Esasi Tanzimat ve Islahat Fermanı ile benzer arayışlar sonucu ortaya çıkmış ve Osmanlı Devleti'nde 1. Meşrutiyet'e giden yolun önünü açmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti yukarıda sayılan tecrübeleri yaşarken Avrupa ülkelerinde siyasi açıdan Fransız İhtilali gerçekleşmiş ve milliyetçilik akımları başlamış, ekonomik açıdan Sanayi Devrimi gerçekleşmiş, üretimde makineleşme çok yüksek seviyelere gelmiş ve küresel ekonomi hiç olmadığı kadar canlılık kazanmıştır. Bununla birlikte Avrupa Devletleri, savaşlar için daha yüksek teknoloji silahlar üretmeye başlamış, hareket kabiliyeti daha fazla olan donanmalar inşa etmişlerdir.

Dönemi hülasa etmek gerekirse teknolojik gelişimini hızlandıran, Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren ve ekonomik alanda yüksek refah üreten bir kapitalist yapıya sahip Avrupa ülkeleri karşısında Osmanlı Devleti siyasi ve iktisadi açıdan giderek güç kaybetmekte ve iç ve dış çekişmeler arasında hem devlet adamları hem de aydınları ile tüm alanlarda Avrupa ülkelerine yetişmek ve onları geçmek için değişim arayışına girmiştir.

2. Tanzimat Dönemi Osmanlı Ekonomisi: Yeni Düşünceler

Osmanlı iktisat tarihi açısından Tanzimat Dönemi önceki dönemlerden farklı özellikler barındıran bir değişim, yenilenme ve düzenleme sürecidir. Bu dönem öncesinde Osmanlı Devleti yapılan savaşlarda kazanılan ganimetler, başarı ile sürdürülmüş tarım politikaları ve ticaret yollarına hakimiyet gibi unsurların verdiği avantajlarla ekonomik alanda Avrupa ülkeleri ile yarışır durumdaydı. Fakat, 17. yüzyıl sonları itibariyle devlet harcamalarının kontrol edilemez hale gelişi, kaybedilmeye başlanan topraklar, tarım politikalarının bozulması, Sanayi Devrimi ve teknolojik ilerlemenin iktisadi hayatta sağladığı büyük değişimin etkisiyle Osmanlı ekonomisi klasik dönemin çok gerisinde kalarak Avrupa ülkeleri karşısında var olan üstünlüğünü kaybetmeye başlamıştır. Ekonomik gücünü kaybetmeye başlayan Osmanlı, yukarıda etraflıca değinildiği üzere birçok alanda kendisini sorgulamaya ve bir değişim sürecine girmeye başlamıştır. Bu sorgulama ve değişim çabasına girilen alanlardan biri de ekonomidir.

Bu dönemde Osmanlı devlet adamları ve aydınları devletin içinde bulunduğu iktisadi çöküşten kurtulup refah açısından yeniden Avrupa ülkelerinin önüne geçerek eski altın çağa dönmeyi hedeflemişlerdir. Bu amaçla pek çok ilmi çalışma ortaya konmuş ve iktisadi politikalar anlamında genel itibariyle daha önce belirtildiği üzere iki ayrı görüş etrafında toplanılmıştır. Bunlardan biri liberal iktisat politikaları, diğeri ise korumacı milli iktisat politikasıdır. Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mikeal Paşa, Mehmed Cavit, Ahmet Şuayb ve Rıza Tevfik Bey gibi isimler liberal düşüncenin en yılmaz savunucuları arasında yer almaktadır. Özellikle Adam Smith düşüncesinin Türkiye'deki önemli temsilcilerinden biri olan Sakızlı Ohannes Paşa (2015) benimsediği liberal görüşü 'Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1' kitabı ile Osmanlı Devlet politikalarına yaymaya çalışmıştır. İsimleri sayılan iktisadi liberalizmin temsilcileri Osmanlı ekonomisinin yeniden ayağa kalkabilmesi ve Avrupa ülkelerini yakalayabilmesi için öncelikle serbest ticaret anlayışının benimsenmesi gerektiğini iddia etmekteydi. Dahası, bu görüşe göre Osmanlı bir tarım memleketiydi ve bu şekilde kalmalıydı. Buradan hareketle Osmanlı'da sanayinin de üretilen tarım ürünlerinin ihracatı sayesinde gelişeceğini düşünüyorlardı (Bozpinar, 2021). Liberal iktisadi düşünce tüm bu iddialarıyla Avrupa ülkelerindeki ekonomik anlayışın Osmanlı Devleti'nde de benimsenmesini arzulamıştır.

Liberal yaklaşım karşısında Ahmet Midhat ve Kazanlı Akyığıtzade Musa Bey gibi entelektüeller milli iktisat modelini savunmuşlardır. Bu modelde kuşkusuz en öne çıkan isim Ahmet Midhat'tır. Ahmet Midhat gerek Ekonomi Politik gerek Hallu'l-Ukad adlı eserlerinde bu konuya dair fikirlerini etraflıca ortaya koymuştur. Dış ticarete serbestiyet yerine korumacı bir siyaset anlayışını benimseyen milli iktisat savunucuları liberal iktisat taraftarlarının düşüncelerinin aksine Avrupa'yı iktisadi gelişim açısından yakalayabilmek için tarıma dayalı olmayan ve yine tarımla sınırlı olmayan bir sanayileşmenin kaçınılmaz olduğunu iddia etmekteydiler. Milli bir iktisat hamlesinin yaratacağı Müslüman Türk girişimci sınıfı imtiyazlı piyasada üstün hale gelecek ve ekonomide milli bir dönem başlamış olacaktı. Tanzimat dönemi ve sonrası iktisadi görüşler bu iki yaklaşım üzerine yoğunlaşırken toplumsal anlamda tarımın yavaşlaması ve üretimin azalmasından dolayı insanların geçimlerinin zora girdiği ve refahın azaldığı gözlemlenmektedir. Yerli tüccarlar da devlet tarafından alınan yüksek vergilerden dolayı Avrupalı tüccarlar ile baş edemez duruma gelmişlerdir. Tüm bu gelişmelerin yaşandığı bir zamanda Osmanlı Devleti de tarihinde ilk kez 1854 yılında yabancı devletlere borçlanmıştır. İngiltere'yle başlayan borçların büyüklüğü imparatorluğun tasfiyesine kadar giderek artmış ve bu durum zamanla önüne geçilemez bir hal almıştır.

Özetle, Tanzimat dönemi ile başlayan değişim çabaları ekonomi alanında da etkilerini belirgin şekilde göstermiştir. Devletin girdiği zor durum, tüccarların belini büken yüksek vergiler, üretim azaldığı için geçim sıkıntısı yaşayan halk ve tüm bunlar yaşanırken başarılı bir değişimin gerçekleşmesi için kendi fikirlerini ortaya koyan münevverler bu değişimin temel aktörleri olmuştur.

3. Ahmet Midhat: Hayatı, Temel Görüşleri ve İktisadi Meselelere Dair Fikirleri

Edebiyat, tarih, eğitim, gazetecilik, iktisat gibi birçok alanda çalışması bulunan, devlet memurluğu ve matbaacılık yapmış olan Ahmet Midhat 1844 yılında İstanbul'da bulunan Tophane ilçesinde dünyaya geldi. Orta halli bir esnaf ailesi içerisinde yaşayan Ahmet Midhat, babası vefat ettikten sonra Vidin'de memur olan abisi Hafız Ali Ağa'nın yanına gitti ve orada sıbyan mektebini bitirdi. Daha sonra tekrardan İstanbul'a döndü. Ahmet Midhat İstanbul'a döndükten sonra bir aktarın yanında işe girdi. Bu sırada abisi, Midhat Paşa'nın yanında çalışıyordu. 1861'de Midhat Paşa Niş Valisi olarak atanınca Ahmet Midhat da abisi ile Niş'e gitti ve bir süre sonra burada rüştiyesini tamamladı. Ahmet Midhat rüştiyeyi bitirdikten sonra Rusçuk'ta memur olarak işe başladı. Memurluğu sırasında gösterdiği gayret ve çalışkanlığı ile Midhat Paşa'nın takdirini kazandı ve Midhat Paşa, Ahmet Midhat'a kendi ismini verdi. Daha sonra ise Ahmet Midhat'ın Fransızca öğrenmesini teşvik etti. Ahmet Midhat bu vesile ile Fransızca eğitimi aldı ve iyi seviyede bir Fransızcası oldu. Hatta ilerleyen senelerde çevirmen olarak Sofya'ya gitti ve burada evlendi. Fransızca'yı iyi bir şekilde öğrenen ve zeki biri olan Ahmet Midhat bu sayede de Tuna Gazetesi'nde yazar olarak işe başladı. Bir yıl içerisinde bu gazetenin başyazarı oldu. Ahmet Midhat 1869 senesinde ise Midhat Paşa ile Bağdat'a gitti ve burada vilayet matbaası ve resmi vilayet gazetesi olan Zevra'nın müdürlüğünü yaptı. Bağdat'ta iken de ilk kitabı olan "Hece-i Evvel"i yazdı. 1871 yılında abisinin vefatı sonrasında İstanbul'a döndü ve memurluğu bıraktı (Okay, 1975).

Ahmet Midhat memuriyet hayatı süresince çok fazla tecrübe edinmiş, Midhat Paşa sayesinde kültürlü bir çevresi olmuş ve sohbet meclislerinde bulunarak ilmi seviyesini çokça arttırmıştır. Memuriyet sonrasında ise kendi matbaasını kurmuş ve çok sayıda kitap çıkarmıştır. Çıkardığı çok sayıda kitaptan dolayı da kendisine "yazı makinesi" (Okay, 2002, s. 136) lakabı verilmiştir. Yaşamının ilerleyen dönemlerinde Ahmet Midhat, dönemin ünlü yazarlarından Namık Kemal ile tanışmış, onunla vakit geçirmiş ve fikir alışverişi yapma fırsatı bulmuştur. İlerleyen dönemlerde Ahmet Midhat matbaasını genişletmiş, Devir ve Bedir isimli iki gazete çıkarmış, ancak bu gazeteler zamanla kapatılmıştır. Bu gazeteler kapatıldıktan sonra Ahmet Midhat yazılarını Dağarcık Gazetesi'nde yazmaya başlar. Bu gazetede yazdığı "Duvardan bir Sadâ" başlıklı yazısında ortaya koyduğu fikirlerin materyalist düşünceler olduğu iddia edilerek Genç Osmanlılar ile birlikte Rodos'a sürülür. Rodos'ta geçirdiği sürede, orada Medrese-i Süleymaniye Mektebi'ni açmış ve çocuklara çeşitli dersler vermiştir. Ahmet Midhat Sultan V. Murat'ın affıyla 1876'da İstanbul'a döner. Dönüşünden sonra eleştirel dilini biraz dizginleyen Ahmet Midhat, devletin içerisinde olan sıkıntıların çözümünü siyasette değil eğitimde görmüş ve insanların eğitimi için her alanda yazılar kaleme almaya başlamıştır. Daha sonra dönemin sultanı II. Abdülhamit ile yakınlaşmış ve devletin resmî gazetesi olan Takvim-i Vakayi'nin müdürü olmuş, bununla birlikte Maatbaa-ı Amire'nin de müdürlüğüne atanmıştır.

Doğumundan vefatına kadar birçok konuda tecrübe edinmiş olan Ahmet Midhat çalışkanlığı ve kıvrak zekâsı sayesinde birçok alanda çalışmalar yapmıştır. Edebiyatımızda ilk hikâye olan Letaif-i Rivayat'ı, ilk tarihi roman denemesi olan Yeniçeriler'i, ilk polisiye roman olan Esrar-Cinayet'i yazmıştır. Birçok alanda daha ilklere imza atmıştır. Yazdığı eserlerde daima halkı eğitmeyi öncelemiş olan Ahmet Midhat ortaya koyduğu çalışmalardan dolayı yaşadığı

dönemde hem devlet adamlarının hem dönemin aydınlarının hem de Osmanlı halkının takdirini kazanmıştır. Bundan dolayı yazdığı her yazı ciddiye alınmış ve yazdıkları üzerine çokça tartışma yapılmıştır.

Birçok alanda çalışma yapmış olan Ahmet Midhat iktisat alanında da çalışmalar yapmış ve bu alanda farklı yazılar kaleme almıştır. Ortaya koyduğu iktisadi yazıların en önemlisi ve Ahmet Midhat'ın iktisadi görüşlerini kapsamlı bir şekilde aktaran iki eseri vardır. Bunlardan biri Ekonomi Politik, diğeri ise Hallu'l-Ukad'dır. Bir sonraki bölüm Ahmet Midhat'ın kaleme aldığı bu iki makale üzerinden değerlendirilecektir.

3.1 Ekonomi Politik ve Hallu'l-Ukad

Ahmet Midhat, Tercüman-ı Hakikat gazetesinde iktisatla ilgili yayınladığı yazıları bir araya getirerek 1879 yılında Ekonomi Politik ismiyle bir kitap çıkarmıştır. Bu kitap Osmanlı Devleti döneminde bu konuda yayımlanan ilk eserlerden biridir. Eser döneminde ilk olma özelliği taşıması rağmen, eserin çok fazla özgün bir çalışma olduğu söylenemez. Çünkü Ahmet Midhat eserinin Hatırlatma (İhtar) bölümünde kendi de ifade ettiği üzere Ekonomi Politik adlı eseri yazarken Belçikalı İktisatçı Brouckère'in yazdığı bir kitaptan faydalandığını belirtir (Midhat, 2005, s. 97). Ahmet Midhat Brouckère'in kitabından sadece içerik planlaması yönünden istifade ettiğini açıklasa da esere dikkatlice bakıldığında Ahmet Midhat'ın kitabın birçok yerinde Brouckère'in kendi ülkesi için verdiği örnekleri Osmanlı halkına uyarlayarak sunduğu görülür. Midhat, belli başlı noktalarda da kitabının rehberi olan Brouckère'e katılmadığı noktaları belirtir ve onu bu konularda eleştirir.

Kitabın bölümlerini değerlendirmeye geçmeden önce Brouckère hakkında birkaç konuya değinmek gerekir. Belçikalı siyasetçi ve iktisatçı olan Charles de Brouckère 19. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. 1851'de *Prncipes generaux d'economie-politique* [Ekonomi-politiğin genel ilkeleri] adlı kitabını yayımlamıştır. Kapağında Jean-Baptiste Say'ın bir portresi bulunan Brouckère'in kitabı, tamamen ekonomik liberalizm etkisiyle yazılmış bir eserdir (Georgeon, 2006). Brouckère kendi döneminde korumacılık ve serbestiyet tartışmalarında serbest ticaret tarafında durmuş liberal bir iktisatçıdır. Ahmet Midhat'ın Brouckère'in çalışmasını neden örnek aldığı sorgulandığında Brouckère'in eserini herkesin anlayabileceği bir dille yazmış olması önemli bir etkidir.

Brouckère'in çalışmasını rehber olarak Ekonomi Politik eserini ortaya koyan Ahmet Midhat kendi çalışmasını Brouckère gibi altı ana bölüme ayırmıştır. Bu altı bölümde bir taraftan servet, sermaye, değer, üretim, tüketim, rekabet, mübadele, sigorta, banka, banknot, inhisar ve yed-i vahid makinalaşma, gümrükler, ithalat ve ihracat serbestisi, imtiyaz ve himaye, altın, gümüş, gibi iktisadın temel kavramları ve mevzularını izah etmeye çalışırken diğer taraftan o dönem Avrupa'sının ve Osmanlı aydın ve devlet adamlarının üzerinde tartıştığı iktisadî meseleleri ele alarak yorumlamıştır (Çağman, 2017).

Makalenin ilk bölümünde ekonomi politik kavramını irdeleyen Ahmet Midhat ekonomi ve politika kavramlarını ayrı ayrı inceler, daha sonra birçok iktisatçının ekonomi politik tanımına değinir ve J. Say'ın ekonomi politik tanımını kabul eder. Bu tanıma göre 'Ekonomi Politik,

servet denilen şey nasıl üretilir ve insanlar arasında nasıl paylaşılır ve nasıl harcanıp tüketilir, işte bunların temel ve tabii ilkelerini gösterir' (Midhat, 2005). Say'ın bu tanımından yola çıkan Ahmet Midhat eserini servetin nasıl üretileceği, ne şekilde paylaşılacağı ve nasıl kullanılıp tüketileceği şeklinde bölümlendirmiştir. Kitabın planını bu tanım belirler. I. ve II. bölümlerde servet üretimi sorununu inceleyen ve IV. bölümleri ise ticaret konusuna ayıran Ahmet Midhat, kendi kişisel düşüncelerini özellikle milli servetin ve sanayinin korunmasının incelendiği V. bölümde ifade eder. Son bölümün konusu ise servet tüketimi (özel tüketim, belediye ve devlet tüketimi) ve sosyal yardım sorunudur. Ekonomi Politik eserine genel anlamda bakıldığında Ahmet Midhat rehberi (Brouckère) ile birçok konuda aynı görüşü paylaşır. Fakat, burada dikkat edilmesi gereken nokta Brouckère'in liberal bir iktisatçı olmasıyla birlikte Ahmet Midhat'ın ortaya koyduğu ve Brouckère'i referans aldığı görüşlerinin de liberal çizgide olmasıdır. Eserinde bulunan fırıncı ve kunduracı örneğinden hareketle mübadelenin serbest olması gerektiğini iddia eder (Midhat, 2005, s. 108). Ayrıca Avrupa ülkelerinde bulunan bankaların ve sigorta şirketlerinin gerçekleştirdiği çalışmaların Osmanlı'daki kurumlara da taşınması gerektiğini söylemiş ve faiz konusunda toplumsal yapının gösterdiği hassasiyeti ve meşruiyeti problemini tartışmadan faiz gelirlerinden elde edilecek gelirle sağlanan refahtan bahsetmiştir. Makineleşme konusunda da yine Brouckère'dan ayrılmadan verdiği çorap örneği ile makineleşmenin maliyetleri düşüreceğini ve işsizliği artırmak yerine tam tersi işsizliği azaltacağını iddia etmektedir (Midhat, 2005, s.135). Ayrıca, geçmişteki özel mülkiyet anlayışının çağdaştırılarak serbest piyasa mantığına uygun bir özel mülkiyet formunun Osmanlı hukukuna yerleştirilmesi gerektiğini vurgular.

Bu yönleri ile Ahmet Midhat 'inançlı bir liberal' portresi çizmiştir. Fakat bir konuda kendisi Brouckère'dan çok net bir şekilde ayrılmakta ve O'nu eleştirilmektedir. Bu konu ülkelerin dış ticarete liberal politikalar ile mi yoksa korumacı politikalar ile mi ticaretini sürdüreceği meselesidir. Ahmet Midhat makalesinin henüz başlarında her ülke için ekonomi politığın farklı olması gerektiğini ifade etmiş ve Belçika gibi terakkisi tamamlanmış ülkeler ile İtalya gibi terakkisi tamamlanmamış ülkelerin dış ticaretteki tutumunun farklı olması gerektiğini, buradan hareketle ekonomi politiklerinin de farklı olması gerektiğini ifade etmiştir. Brouckère Belçikalı olduğu için gelişen bir ülkenin dış ticarete liberal politikalar benimsemesi gayet tabidir. Ancak, Ahmet Midhat'a göre Osmanlı iktisadi olarak geride kalmış bir yapıya sahiptir ve terakkisini tamamlayamadığı için dış ticarete serbestiyet politikası benimsenirse Osmanlı için bir çözüm değil, aksine bir çöküş yaşanacaktır. Bu konuda Brouckère'ı eleştiren Midhat her ne kadar eseri boyunca liberal görüş çizgisinde olsa da bu görüşü ile liberal çizgiden ayrılmış ve dönemin liberal görüş savunucularından Ohannes Paşa gibi iktisatçılar ile tartışmalara girmiştir.

Aslında, Ahmet Midhat paranın bir kişinin cebinde veya bir milletin sandığında muhafaza edilmekle fayda getirmeyeceğini kabul eder. Fakat buna mukabil, kullanılmayacak olduğu halde fazladan satın alınacak eşyanın da fayda getirmeyeceğini, altın ve gümüş çürümediği halde alınan eşyanın çürüyüp telef olacağını söyler. Bu sebeple ona göre ihtiyacın üzerinde dışarıdan mal satın alarak ülkeye getirmenin bir yararı yoktur. Yüz franklık ihracata karşılık

seksen franklık ithalat yapılırsa kalan yirmi franklar birikerek milyonlara ulaşır ve bunlar da ekonomi politiğin temel kanunlarına uygun olarak yeni servet ve sermayeler teşkil eder (Çağman, 2017). Aynı zamanda altının her zaman ve her yerde mübadelesinin kolay gerçekleşmesi ve bugünkü değerini kaybetmeyeceği için altın biriktirmenin zararlı olmadığını ifade eder. Bununla beraber dış ticaret serbest bırakıldığı vakit Avrupa ülkeleri üretimde çok avantajlı olduğundan Osmanlı'ya mal satma serbestiyetiyle yerel tüccarı Avrupalı tüccar karşında mücadele edemez bir hale sokacaktır. Bu yüzden, serbest ticaret Osmanlı ekonomisine katkı sağlamak yerine zarar verecek ve yerli üretim zamanla yok olacaktır. Bu durum Osmanlı'yı dışa bağımlı hale getirecek ve ekonomide bağımsızlık mümkün olmayacaktır.

Ahmet Midhat çözüm olarak ilkin ülke içerisinde bulunan yed-i vahid ve inhisar uygulamalarını kaldırıp, serbest mübadeleyi ve rekabeti yeniden oluşturarak yerel ticareti canlandırmak ister (Midhat, 2005). Bununla beraber Avrupalı ülkelere uygulanan kapitülasyonların yeniden gözden geçirilerek kısıtlanmasını ve bu sayede yerli tüccarın Avrupalı tüccarlar ile rekabetinin kolaylaşmasını amaçlar. Dış ticarete de himaye ve korumacılık politikaları izlenerek Osmanlı ekonomisinin terakkisi hedeflenir.

Ekonomi Politik makalesinde Ahmet Midhat rehber aldığı Brouckère ile aynı fikirde olduğu konularda liberal bir çizgide hareket ederken Brouckère'den ayrıldığı en ciddi nokta olan dış ticarete himaye ve korumacılıkta farklı bir çizgide durmaktadır. Bu anlamda ortaya koyduğu çözümlerin milli bir iktisat yapısı oluşturmaktan çok Avrupa'nın liberalizm öncesi yaşadığı bir tecrübe olan ve Avrupa'yı liberalizme götüren merkantilist politikalara benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ahmet Midhat'ın iktisat ile alakalı bir diğer çalışması Hallu'l-Ukad (Düğünlerin Çözümü) makalesidir. Bu makalede ekonomi politik makalesindeki gibi Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nde kaleme aldığı iktisadi görüşlerini bir araya getirerek kitap haline getirmiştir. Bu eser sekiz mektuptan oluşmaktadır. "Fihrist Makamında" başlıklı birinci mektupta bir okuyucusunun Ahmet Midhat'a sorduğu bir soru üzerine Ahmet Midhat'ın okuyucusunun sorduğu soruyu geniş bir şekilde cevaplanması gerektiğini düşündüğü için bu eseri yazdığına değinir. İkinci ve üçüncü mektupta iktisat ilminin epistemolojisinden yola çıkarak ilimleri genel olarak tasnif etmeye ve iktisat ilmini bu tasnife göre konumlandırmaya çalışır. Bu bağlamda Ahmet Midhat ilimleri üç şekilde sınıflandırır. Bunlar pozitif ilimler, sahih ilimler ve bu iki ilmin dışında kalan zanni ilimlerdir. Pozitif bilimleri matematiğe dayandıran yazar bütün gerçeklerin kaynağının matematikte olduğunu ve tüm ilimler matematikle ilişki kurabildiği müddetçe gerçeklere ulaşabileceğini söylemektedir. Ahmet Midhat sahih ilimleri ise fiziği örnek göstererek anlatmaktadır. Diğer ilimlerin sahihliği fizik ile girdiği ilişki ile belirlenir. Hukuk, psikoloji, ekonomi gibi bu iki ilmin dışında kalanları ise zanni ilimler olarak adlandırmaktadır. Burada dikkat çekici husus Ahmet Midhat'ın ilimlerin hükümranlığını matematiğe vermiş olması ve hakikatin kaynağı olan matematiği işaret etmiş olmasıdır. Milli bir iktisat arayışında olan Ahmet Midhat'ın görüşlerinin Kartezyen felsefeden beslenen serbest piyasa düşüncesi ile bu denli ortak nokta barındırması milli iktisat arayışının mevcut

piyasa ekonomisi içerisinde aradığını göstermektedir. Eserinin dördüncü bölümde ise Ahmet Midhat “servet” meselesini tartışarak servetin tanımın ne olduğu üzerine bir sorgulamaya girmiştir. Beşinci Bölümde Ahmet Midhat “para” başlığı ile ekonomi politik eserinde verdiği kunduracı örneğini yineleyerek paranın mübadele için gerekliliğini anlatmış ve önceki bölümdeki servet konusu biraz daha genişletmiştir. Altıncı bölümde de “Mübadele” başlığını veren Ahmet Midhat bu konu hakkında Adam Smith’in görüşlerini eleştirmiş ve Fransız iktisatçılar olan Sully ve Colbert’in fikirlerini desteklemiştir.

Ahmet Midhat’ın bu başlık altında fikirlerini desteklediği iktisatçılar merkantilist düşünceleriyle öne çıkan kimselerdir. Mübadele konusunda Ahmet Midhat “Altın denilen şey, önceki mektubumda arz ettiğim üzere, servetleri hakikate dönüştürmenin birinci vesilesi olduğu için altın yığılmış olan, her ne zaman arzu ederse mübadele aleminde derhal istediği servetlere bunu dönüştürebilir” cümlesi ile Merkantilist iktisatçı olan Colbert’in düşüncesini desteklemiştir (Midhat, 2005, s. 320). Ahmet Midhat’ın bu bölümdeki altın ve diğer madenler ile ilgili söyledikleri milli bir iktisat arayışında merkantilist iktisatçıların arasına düşerek özgünlükten uzaklaştığını göstermektedir. Ahmet Midhat eserinin son iki bölümü olan yedinci ve sekizinci bölümlerinde Sully, Colbert, Quesnay ve Adam Smith’i anlatmıştır. ‘Üç Ekonomist’ başlığı altında merkantilist düşünceleri destekleyen iktisatçılar olan Sully ve Colbert’i, fizyokrat çizgide olan Quesnay’ı anlatmıştır. Sekizinci ve son bölümde ise Adam Smith başlığı atarak Smith’i değerlendirmiştir. Her iki bölüm iyi bir şekilde değerlendirildiğinde Ahmet Midhat’a en çok etki eden iktisatçıların Adam Smith öncesi iktisadın Fransız merkantilistleri olan Sully ve Colbert olduğu görülür (Çağman, 2017). Buradan hareketle bu çalışmanın iddiası Ahmet Midhat’ın liberal görüşten farklı olarak ortaya koyduğu fikirlerin büyük bir kısmında merkantilist politikaların izlerinin görüldüğüdür. Bu konunun daha net anlaşılabilmesi için bir sonraki bölümde merkantilizmden genel bir çerçevede bahsedilerek Ahmet Midhat’ın fikirlerinin hangi çizgide olduğu irdelenecektir.

3.2 Merkantilizm

Birçok iktisatçı tarafından ‘Ticari Kapitalizm’ olarak tanımlanan merkantilist iktisadi düşünce özellikle 18. yüzyılda etkisini göstermiştir. Daha çok İngiltere ve Fransa’da etkisini hissettiren ‘merkantilizm’ devlet idaresine dayanır ve ekonomi politikası olarak ekonomi büyürken devletin de büyümesini esas alır. Merkantilist iktisadi görüş servetin kaynağı olarak altın ve gümüş birikimini görmektedir ve bir ülkenin sahip olduğu değerli maden (altın ve gümüş) stoku ile iktisadi refah arasından doğrudan bağ kurar. Buradan hareketle, bir ülkenin yöneticisi elindeki maden miktarını arttırmak ve var olanı korumak zorundadır. Merkantilist düşüncede bunu gerçekleştirmenin iki yolu vardır. Bunlardan biri savaşın kazanılan ganimetler ve alınan topraklar sayesinde elde edilen yeraltı zenginlikleri, ikincisi ithalat sınırlandırılarak ihracatı olabildiği kadar artırıp devletin dış ticaret fazlası vermesini sağlamasıdır (Gençoğlu, 2013). Dış ticaret fazlası vermek için sınırlandırılan ithalat, devlet tarafından kontrol altına alınmalıdır. Dış ticarete bu görüşleri ortaya koyan merkantilizm, ülke içerisinde de devletin ticareti engelleyen sınırlamaları kaldırması ve pazarı hareketlendirmesi gerektiğini düşünür. Çünkü ülke içerisinde yapılacak ticarete ülkenin

sahip olduğu maden sayısında herhangi bir azalma olmayacak ve devlet güç kaybetmeyecektir. Devletin dış ticarete korumacı olmasını ve iç piyasada sınırların kaldırılmasını isteyen merkantilistler değerli maden çıkışı olmaması için ham madde ihracatının yasaklanmasını, fakat mamul maddelerin ihracatının ise kolaylaştırılmasını istemişlerdir. Bunların her birinin gerçekleşebilmesi için ülkenin hem tarımı hem madenciligi hem de sanayi üretimini arttırması gerektiğini iddia eder. Merkantilizm, 17. ve 18. yüzyılda özellikle Avrupa ülkelerinin içinde bulunduğu durumu kurtarmak için başarılı bir politika olarak benimsenmiş ve Avrupa'nın en güçlü iki ülkesi olan İngiltere ve Fransa'da temel ekonomik politika olarak kullanılmıştır.

3.3 Ahmet Midhat ve Merkantilist Düşünce Pratiği

Önceki bölümlerde geniş bir şekilde bahsedilen Ahmet Midhat'ın iktisadi görüşleri iki ana temel üzere oturmaktadır. Bunlardan biri ithalatta sınırlandırmalara gidilmesi gerektiği, bir diğeri ise yerel ticaretin güçlendirilmesi ve serbest mübadeleyi engelleyecek yasaların kaldırılmasıdır. Ahmet Midhat iktisadi düşüncesinin bu iki ana temele oturmasının sebebinin Osmanlı'nın henüz terakkisini tamamlayamamış bir ülke olmasına bağlayarak açıklar. Bu terakki tamamlandığı takdirde elbette ihracat ve ithalat canlanmalı ve mal alınıp satılmalıdır. Ahmet Midhat'ın arayışlar döneminde olan Osmanlı için ortaya koyduğu 'milli iktisat' anlayışı merkantilist iktisat anlayışının ortaya koyduğu iki temel prensiple paralellik göstermektedir. Merkantilist iktisadi görüşe göre devletler iç piyasayı canlandırmak için düzenleyici yasaları kaldırmalı, fakat ülke dışına ham madde satımını yasaklanmalıdır. Bu bağlamda Ahmet Midhat'ın iktisadi düşüncesi değerlendirildiğinde merkantilizm ile oldukça yüksek bir paralellik mevcuttur. Fakat, Ahmet Midhat'ın iktisadi görüşleri kaba bir merkantilizmle açıklanamaz. Zira, özellikle "Ekonomi Politik" kitabında değindiği konular itibari ile belli başlı konularda merkantilizmden ayrılmaktadır. Buna rağmen, Ahmet Midhat'ın iktisadi arayışında özgün bir sonuca varmaktan çok mevcut kapitalist düşünce ile aynı paradigmatik çerçeveyi paylaştığı ve bir karma iktisat anlayışı ortaya koyduğu görülür. Bu açıdan kendisini 'inançlı bir liberal' olarak kabul etmek mümkündür.

Ahmet Midhat her ne kadar tam anlamıyla özgün bir iktisat anlayışı ortaya koyamasa da Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu iktisadi buhrana çözüm arama gayretine girmesi ve bu süreçte derinlikli olmayan tartışmalara girmek veya var olan iktisadi anlayışı sorgusuz kabullenmek yerine özgün bir arayış çabasına girmesi ve tüm bunları yaparken insanları sorgulamaya yönelten ve harekete geçiren yazılar yazması kendisinin bulunduğu dönemdeki iktisatçılardan farklı bir yerde durmasını sağlar. Bu duruş, Ahmet Güney Sayar'a göre, Adam Smith öncesi Merkantilizm ile Ricardo'ya bir tepki olarak doğan Alman Tarihçi Okulu'nun bir muhassasıdır. (Sayar, 2013).

4. Modern Dönemde İktisadi Özgünlük Arayışında Alternatif İktisadi Sistem: İslam İktisadı

Ahmet Midhat'ın yaşadığı dönemde yapılan milli iktisat ve liberal iktisat etkileri Cumhuriyet'in ilanı sonrası devam etmiştir. 2. Dünya Savaşına gelenek dek yaşanan bir cihan

harbi ve hemen sonrasında gelen 1929 Büyük Buhranı hem Türkiye’de hem de diğer Müslüman coğrafyalarda ciddi olumsuz sonuçlar doğurmuştur. İktisadi çöküşten kurtuluşun reçetesi küresel çapta ünlü iktisatçı Keynes’in önerileri doğrultularında yeniden müdahaleci politikaları gerektirirken, Müslüman dünyada da benzer bir tatbikatı doğurmuştur. Ancak, İslam dünyası geleceğine kendi karar verebilen bir özgürlüğe sahip olmadığı için sömürgeci güçlerin tasarrufunda gerçekleşen politikalara tabi olmak durumundaydı. Türkiye bu durumun bir istisnası olarak sömürgeciliğe maruz kalmamış ve hızlıca iktisadi kalkınma reçetelerine başvurmuştur.

1923 ile 1945 yılları arasında yapılan 1. ve 2. iktisat kongreleri aslında rejim değişikliği ile birlikte benimsenecek temel görüşün çıktıkları olarak düşünülebilir. İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık üçgeninde İslamcılık fikri toplumsal bağlamda Batıcı görüş karşısında güçlü bir alternatif olarak ayakta kalabilse de (Kara, 2012) iktisadi bağlamda Batıcı görüşün yerine alternatif sunabilecek bir İslami iktisat çerçevesi fikri olarak gelişmemiştir. Bunun en temel sebeplerinden biri kapitalizmin arkasına aldığı küreselci ve ulus-devletçi rüzgâra direnecek bir İslamcılığın olmamasıdır. Bu ayrım önemlidir, zira İslamcılık günümüze dek Türkiye’de etkili bir alternatif yaratsa da iktisadi olarak kapitalizme alternatif üretmede cılız bir ses olarak kalmıştır.

İktisadi kurumlar itibarıyla bakıldığında da benzer bir durum ile karşılaşılır. Cumhuriyet sonrası İslamcı sosyolojik zeminin derin bir tahribatından söz etmek zorken iktisadi kurumlar itibarıyla Osmanlıdan tevarüs eden kurum sayısı oldukça azdır. Esnaf ve lonca teşkilatları, ahilik ve hisbe kurumları, zekât ve vakıf kurumlarının tamamı iktisadi modernizasyon adıyla Osmanlı’nın son döneminden itibaren hızlıca toplumsal alandan çekilmiştir. Diğer Müslüman toplumlar için bu süreç hilafetin ilgası ile birlikte halifelik kurumunun sağladığı tüm siyasi ve iktisadi avantajları ortadan kalkmasıyla daha hızlı ve kestirme yaşanmıştır. Zira, halifeliğin ilgası sonrası Müslümanlar küresel düzende dağınık ve zayıf olarak mevcut siyasi ve iktisadi düzenin baskısı altında kalmışlardır.

2. Dünya Savaşı sonrası küresel ekonomi politiğin geleneksel sömürge anlayışından vazgeçmek zorunda kalması ve kültürel, siyasi ve iktisadi açıdan devam ettirmek istediği sömürge mirasını neo-sömürgecilik (Nkrumah, 1965) yoluyla yeniden tesis etmesiyle Müslüman dünyada görece sınırlı bir hareket alanı ortaya çıkmıştır. Özgürlük söylemi ve demokratik gelişmelerin de etkisiyle Müslüman toplumların kendi geleceğini kendi belirlemesi hakkına sahip olması gerektiği düşüncesi dünya üzerinde sömürülen değil adaleti tesis eden konuma gelmek, güçlü bir devlet yapısına sahip olmak için sömürgeci mirasa dayanan sosyal, hukuki, ekonomik ve siyasi kurumların kalıntılarını tamamen ortadan kaldırıp yerine İslami değerlerle bütünleşik özgün bir alternatif kurmayı beraberinde getirmiştir.

Post-kolonyal dönemde birçok alanda alternatif arayışa giren Müslümanlar iktisadi alan içerisinde de bir özgünlük arayışına girmişlerdir. Müslüman toplumların iktisadi sahadaki bu özgünlük arayışı 2. Dünya Savaşı’nın sonrasında yerleşik sömürgeci anlayışın ekonomik

baskılarından kurutulup özgün bir model inşa ederek Müslüman toplumların sosyal ve ekonomik kalkınma krizine çözüm üretmeye yönelik bir çaba olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çabanın veya bir başka ifade ile bu alternatif iktisadi sistemin ismi ise İslam iktisadıdır.

Post-kolonyal süreç içerisinde başlayan bu özgünlük arayışının iktisadi veçhesiyle ortaya çıkardığı İslam iktisadının benimsediği prensipler itibariyle ne denli özgün bir sistem olduğu sürekli tartışılmıştır. Bir diğer ifadeyle, 18. yüzyılda ticari kapitalizmin küresel olarak parlattığı merkantilist politikalarından beraberinde getirdiği Batılı değerler yönüyle bağımsız bir özgünlük inşa etmeyi hedefleyen Ahmet Midhat Efendi'nin önerdiği milli iktisat anlayışına benzer şekilde İslami iktisadı da hâkim iktisadi sistem içerisinde kalmış soft kapitalist bir teori olarak hayat bulmuş olabilir.

Modern dönem İslam iktisadı çalışmalarını tarihsel açıdan değerlendirdiğimizde 1950'li yılların başında sömürgeci dönemin bitmesiyle bir ilmi bir hareketlilik görülür. O yıllardan bugüne geçen yetmiş yıl içerisinde ortaya koyulan çalışmalara bakıldığında özellikle 1950 ile 1970 yılları arasında İslam iktisadının teorik boyutlarını ilgilendiren çalışmalar ön plana çıkmıştır (bkz. Kureşi, 1966; Kutub, 2014, 2016; Mevdudi, 1992). Bu çalışmalar arasında İslam iktisadının diğer iktisadi sistemlerle mukayesesi, sosyal refah, büyüme ve kalkınma gibi konular daha fazla ilgi görmüştür. Ancak 1970'li yıllarla birlikte reel politik düzlemde gerçekleşen siyasi çekişmeler, özellikle de sonunda petrol krizinin patlak vermesine sebep olan Arap-İsrail Savaşları, İslam iktisadı çalışmalarını başka bir yöne sevk etmiştir. Bu yeni alan artık beslendiği felsefi zemini tartışmayı ikincil plana atmış, teorik sorgulamalardan uzak ve küresel sistem içerisinde bir finansal alternatif olmayı hedefleyen İslami finansın doğduğu alandır.

Kapitalist gelişim evreleri dikkate alındığında tarımsal kapitalizmin sanayi kapitalizmi ile boyut değiştirmesi ve son aşamada onun da yerini finansal kapitalizme bırakmasıyla küresel iktisadi düzen finans merkezli bir iktisadi etkinliği öncelmiştir. Finansallaşma adını verdiğimiz bu süreçle beraber ekonomik faaliyetlerin merkezi ağırlığını ve hacmini artık finansal alan kaplamaktadır (Lapavitsas, 2013). Geleneksel piyasaların yerine türev piyasalar gibi yeni finansal enstrümanların hâkim olmasıyla yalnızca iktisadi bir dönüşüm yaşanmamış, beraberinde kültürel ve toplumsal bir dönüşüm de gerçekleşmiştir.

Batı dünyasında böylesi bir dönüşüm gerçekleşirken Müslüman toplumlar Ahmet Midhat'ın yaşadığı dönemin biricik alternatifi olan sanayileşmeyi kendilerine amaç olarak benimsemeye devam ediyordu. Bir diğer ifadeyle, Batının sanayileşme üzerinden kalkınmayı tüm dünyaya işaret ettiği ve zorunlu kıldığı bir iktisadi anlayış 1970'lere gelirken Müslüman toplumlarda bir hedef olarak dururken, Batı dünyası sanayileşmesini olgunlaştırmış ve artık yüksek karlılığı finansal piyasalarda aramaya başlayarak küresel ekonomik sistemin zeminini finansal faaliyetlerde aramaya koyulmuştu. Finans sektörünün önlenemez yükselişine sanayileşmesini henüz yeteri kadar olgunlaştıramadan yakalanan Müslüman toplumlar literatürde sanayileşme aşamasını olduğu yerde bırakıp bütün çabasını finansal piyasaların gelişimine aktarma olarak bilinen erken sanayisizleşme (de-industrialization) tecrübesini yaşamıştır (bkz.

Rodrik, 2016; Rowthorn & Ramaswamy, 1997). 1970'li yıllara karşılık gelen bu geçişte 1973 petrol krizinin etkisi son derece etkilidir. Zira, Arap-İsrail Savaşları'nda Batı ülkelerini destekleyen Batı dünyasına bir ders vermek isteyen Arap dünyası küresel olarak piyasasında söz sahibi olduğu yer altı zenginliklerinden petrol piyasalarını alt üst edecek bir fiyat artışına gitmiştir. Bu fiyat artışı beraberinde Arap ekonomilerine ciddi bir sermaye girişini beraberinde getirmiştir. Bu sermaye girişi küresel finansal piyasaların yükselişi ile birlikte alternatif bir İslami finansal zeminin doğmasında büyük pay sahibidir. Bir yandan İslam iktisadı ile teorik boyutların tartışıldığı ve literatürü doldurduğu İslam iktisadı düşüncesi artık teoriden soyutlanmış ve pratik finansal ihtiyaçların İslami prensipler ışığında karşılanması endişesini taşıyan İslami finansal endüstriye indirgenmiştir. Petro-dolarların etkisiyle Körfez ülkeleri ile sınırlı olmayan, aynı zamanda Müslüman toplumların tamamına yayılan İslami finansal sistem, birçok ülkede İslami bankaların faaliyet göstermesiyle küresel boyut kazanmıştır.

Sonuç

Ortaya çıkışını daha çok reel siyasi şartların sağladığı imkanlara borçlu olan İslami finans için özgün bir finansal model olarak bahsetmek oldukça zordur. İslami bankacılığın İslami finansal alternatifler içerisinde payının 2021 yılında %68,3 olduğu (IFSB, 2021) olduğu bir küresel İslami finans piyasasında en çok tercih edilen finansal enstrümanlara bakıldığında bu enstrümanların konvansiyonel finansal enstrümanlara içerik yönüyle çok benzediği görülmektedir. Risk ve kâr-zarar paylaşımını esas alan, değer odaklı, çevreye duyarlı, sosyal bir finans olmanın ötesinde sukuk, teverruk ve murabaha gibi İslami finansal işlemler içerik yönüyle riski üstlenmekten çok risk transferi yapan, kâr-zarar ortaklığına dayanmadan işlemlerin önceden belirlenmiş minimum riskleri ve kârların hadleri belli olan bir yapıya sahiptir. Böyle olunca, konvansiyonel finansal işlemlerden ancak form yönüyle ayrılan, ancak içerik olarak bir farklılık göstermeyen bir model ortaya çıkmaktadır.

Bugün İslami finans küresel finansal sistem içerisinde umut vadeden bir alternatif olarak görülebilir. Ancak, mevcut sistem kendisine has bir alternatif oluşturur mu? Bu soruya yanıt verirken öncelikli olarak finansallaşmanın mahiyetini anlamak ve onun nasıl bir dünya görüşünden sadır olduğunu kavramak gerekir. Gelir dağılımında yaşanacak bir iyileşme, daha adil bir iktisadi model ortaya koyma, değer ve paylaşım odaklı ve sosyal sonuçları göz önüne alan bir iktisadi sistem için kapitalist çerçevenin ötesinde mutlaka bir özgün söylem gerekmektedir. Ancak bu özgünlük teknik işlemlerde ve formda değil, iktisadi zihniyette ve özde bir değişimi gerektirmektedir. Bu açıdan, milli iktisat söyleminin milli olmasına rağmen temelini kapitalist paradigmadan alan bir model olmasıyla, İslami finansın küresel finansal sistem içerisinde ekonomi biliminin iktisadi verimlilik ve yüksek kârlılık esaslarını sorgulamayan bir alternatif olmasının sonuçları arasında bir farklılık gözükmemektedir. Böyle olunca, kapitalizmin küresel ölçekte yarattığı eşitsizlikler, çevre tahribatı ve sürdürülebilirlik konuları üzerinde yeni bir söylem oluşturma konusunda İslam iktisadı paradigmatic bir farklılık koymakta oldukça zorlanmaktadır.

Günümüzde özellikle sürdürülebilirlik anlamında küresel düzeyde giderek artan endişeler kapitalizm sonrası bir dünyanın nasıllığını akla getirmektedir. Ancak, Büyük Sıfırlama, Kapsayıcı Kapitalizm ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları gibi yaklaşımlar kapitalizmin insani yönüne doğru bir geçişin imkânı konusunda oldukça iyimser bir tablo sunduğu için post-kapitalizm çağından bahsetmek dahi anlamsız görünmektedir. Bu açıdan Schumpeter'in 'Yaratıcı Yıkım' olarak bahsettiği durum hala etkisini göstermektedir. 19. yüzyılda Müslüman toplumlarda milli iktisat söylemi kalkınmayı arkadan takip eden ekonomilerde kapitalizmin yeni formlarda hakimiyetini devam ettirmesinin bir kabulü olarak algılanabilir. Benzer şekilde, İslami finans ise sanayileşmiş olgun ekonomilerin küresel finans kapitale geçişin bir ayak izi olarak düşünülebilir.

İslam iktisadı küreselleşmenin dayattığı iktisadi politikalar ile ulus-devlet anlayışının getirdiği sınırlamalar arasında bir kıskaca yakalanmış gibi görünmektedir. Bir tarafta kapitalizmin sert kabuğunu aşamayan ve bu yüzden bir tür imkansızlığı zorlayan finans ve bankacılık tecrübesi dururken, diğer tarafta bu tecrübelerin ötesinde yeni bir politik iktisadi önerme ile küresel dünyaya özgün bir alternatif sunabilme potansiyeline sahip belki de tek dünya görüşüne sahip olmanın verdiği imkân vardır. Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan milli iktisat söylemi üzerinden Ahmet Midhat'ın çabaları her ne kadar tam bir özgünlük olmasa da bu imkânın sınırlarını zorlamıştır. Benzer şekilde, savaş dönemlerinin ve sömürgeciliğin etkisiyle pek fazla derinlik bulamayan iktisadi arayışlar post-kolonyal dönemde farklı İslam coğrafyalarında, özellikle Hint alt kıtasında, zengin bir İslam iktisadı literatürü doğurmuştur. Ancak, 1970'lerden sonra bu arayış yerini finansal alana hapsolmuş ve özgünlükten uzak çözümlere bırakmıştır. Bu açıdan, son 50 yıllık zaman dilimi iktisadi özgünlük bağlamında bir türk imkansızlığı küresel kapitalizmin tarihin sonunu ilan etmesiyle Müslüman toplumlara yeniden hatırlatmıştır. 21. yüzyıl insani krizlerin, göçlerin, finansal krizlerin, küresel sağlık sorunlarının ve ciddi gelir uçurumlarının yüzyılı olacağını şimdiden göstermektedir. Küresel kapitalizmin büyük yaralar almaya devam ettiği bu çağda İslam iktisadının nasıl bir gelişim göstereceği ise büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Atasoy, F. (2019). Osmanlı'nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi. *Otam*, 45, 1-21.
- Berkes, N. (2002). *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler (2. basım)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Beydilli, K. (1999). Islahat (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a kadar). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (C. 19, ss. 174–185). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bozpinar, C. (2021). Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Liberal İktisat: Mehmed Cavid Bey. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(78), 808-818.
- Budan, C. Y. (2018). Türk İktisat Düşüncesinde Himayeci Usul Kavramının İlk Teorisyonu: Ahmet Mithat Efendi. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 13(25), 75-93.
- Bulut, M. (2012). Osmanlı Ekonomi Politigi'ne Yeniden Bir Bakış. *Bilig*, 62, 63-94.
- Çağman, E. (2017). Ahmet Mithat Efendi'nin "Ekonomi Politik" Adlı Eserinde İktisadi Serbestiyet ve Korumacılık Düşünceleri. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 16, 31-48.
- Doğan, N. (2010). Türk Düşüncesinde "Mani-i Terakki" Meselesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 177–187.
- Genç, M. (2014). Modern İktisadi Büyüme Karşısında Osmanlı Sistemi ve Ekonomisi. *Türkiye Günlüğü*, 119, 5–14.
- Gençoğlu, A. Y. (2013). Ticari Kapitalizmden Sanayi Kapitalizmine: Merkantilizm, Liberalizm ve Marksizm. *Toplum Bilimleri*, 7(14), 79-94.
- Georgeon, F. (2006). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Islamic Financial Services Board (IFSB). (2021). Islamic Financial Services Industry Stability Report 2021. <https://www.ifs.org/download.php?id=6106&lang=English&pg=/sec03.php>. (Erişim tarihi: 25.09.2021).
- Kara, İ. (2012). *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1: Metinler Kişiler*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kureşi, E. İ. (1966). *Faiz Nazariyesi ve İslam*. (Çev. Saliğ Tuğ). İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Kutub, S. (2014). *İslam-Kapitalizm Çatışması*. (Çev. Kamil M. Çetiner). İstanbul: Beka Yayınları.
- Kutub, S. (2016). *İslam'da Sosyal Adalet*. (Çev. Kamil M. Çetiner). İstanbul: Beka Yayınları.
- Lapavitsas, C. (2013). *Profiting Without Producing: How Finance Exploits Us All*. London: Verso Books.
- Mevdudi, E. A. (1992). *Faiz*. (Çev. Ahmet Asrar). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Midhat, A. (2005). *İktisat Metinleri*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.

- Nkrumah, K. (1965). *Neo-colonialism: The Last Stage of Imperialism*. London: Thomas Nelson & Sons, Ltd.
- Okay, O. (1975). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*. Ankara.
- Okay, O. (2002). Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi. *Vesika-lık*, 54, 130-136.
- Özcan, U. (2013). Two Perceptions of Economy in the Last Century of Ottoman Empire: The Liberal and Nationalist-Statist Movements. *International Journal of Turcologia*, 8(15), 17-45.
- Özveren, E. (2001). Ottoman Economic Thought and Economic Policy in Transition: Rethinking The Nineteenth Century. M. E. Mata & M. Psalidopoulos (Eds.), *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe: The Nineteenth Century içinde* (ss.141-156). London and New York: Routledge.
- Pamuk, Ş. (2018). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rodrik, D. (2016). Premature Deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21(1), 1-33.
- Rowthorn, R., & Ramaswamy, R. (1997). Deindustrialisation: Causes and Implications. *IMF Working Paper*, 97/42. Washington, DC: International Monetary Fund.
- Sakızlı Ohannes Paşa. (2015). *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Sayar, A. G. (2008). *Osmanlıdan 21. yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2013). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 53-69.